

*Д.В. РАЙКО***ПРОБЛЕМИ МАРКЕТИНГОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТВОРЕННЯ ІНКЛЮЗИВНОГО СЕРЕДОВИЩА ДЛЯ ДОРОСЛИХ ОСІБ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ В УКРАЇНІ**

Стаття розкриває теоретичні та практичні підходи до побудови толерантного до людей з особливими потребами суспільства. в статті описано історію гноблення та утиску прав інвалідів часів Радянського Союзу, окреслено порушення їх прав та свобод, уникнення питань їх соціалізації, визнання та дотримання конституційних засад рівності, які були проголошені усіма радянськими конституціями. Також названо групи та організаторів, які намагалися сформувати організацію підтримки інвалідів з проблемами опорно-рухового апарату, що виникли після війни (набутої інвалідності); описано історію їх залякування, тиску органами КДБ та цілою радянською системою. Далі позначено, що невирішені проблеми та усталена практика традиційного відношення до людей з інвалідністю перейшла у державницький спадок українському суспільству. І, в свою чергу, українське законодавство 20 років не піднімало ці проблеми на рівень їх вирішення. Тобто, бачимо, що поняття інвалідності залишилося і в суспільній уяві і в законодавчій практиці вирішальним і незмінним. Вказано, що в останні 10 років українське законодавство змінилось під впливом європейських конвенцій та ввело в свій юридичний супровід поняття інклюзивності, але лише в систему освіти від дошкільних закладів до закладів професійно-технічної та вищої освіти. Щодо дорослого населення поняття інклюзивного суспільства і наближення середовища до потреб інклюзії в Україні не відбувається. Люди з особливими потребами лишаються ізольованими, є тягарем для своїх родин, вони не можуть нарівні з іншими членами суспільства отримати гідну заробітну плату за свою роботу чи отримати роботу взагалі. Видатки на їх утримання є непомірними порівняно з доходами опікунів дорослих осіб з інвалідністю. В Україні відсутні як теоретичне, так і практичне маркетингове забезпечення суспільно і публічно окреслені заходи, методи та методики, зацікавлені організації чи програми щодо введення дорослих людей з інвалідністю в соціальне середовище для пониження економічного навантаження на їх родини і дотримання задекларованих принципів рівності для усіх права на працю та гідне життя.

Ключові слова: маркетингове забезпечення; інвалід; інвалідність; інклюзивне середовище; люди з особливими потребами; рівень інвалідності; освітні програми інклюзивного напрямку

*D. V. RAIKO***PROBLEMS OF MARKETING SUPPORT OF CREATING AN INCLUSIVE ENVIRONMENT FOR ADULTS WITH SPECIAL NEEDS IN UKRAINE**

The article reveals theoretical and practical approaches to building a society tolerant of people with special needs. the article describes the history of oppression and suppression of the rights of disabled people during the Soviet Union, outlines the violation of their rights and freedoms, the avoidance of issues of their socialization, recognition and observance of the constitutional principles of equality, which were proclaimed by all Soviet constitutions. Groups and organizers who tried to form an organization to support disabled people with musculoskeletal problems that arose after the war (acquired disability) are also named; the history of their intimidation and pressure by the KGB bodies and the entire Soviet system is described. It was further noted that the unresolved problems and the established practice of the traditional attitude towards people with disabilities have become a state heritage for Ukrainian society. And, in turn, Ukrainian legislation for 20 years did not raise these problems to the level of solving them. That is, we see that the concept of disability has remained decisive and unchanged both in the public imagination and in legislative practice. It is indicated that in the last 10 years, Ukrainian legislation has changed under the influence of European conventions and introduced the concept of inclusiveness into its legal framework, but only in the education system from preschool institutions to vocational and higher education institutions. Regarding the adult population, the concept of an inclusive society and the approximation of the environment to the needs of inclusion does not occur in Ukraine. People with special needs remain isolated, they are a burden on their families, they cannot, on par with other members of society, get a decent wage for their work or get a job at all. The expenses for their maintenance are exorbitant compared to the incomes of guardians of adults with disabilities. In Ukraine, there are no theoretical or practical of marketing support of socially and publicly outlined measures, methods and techniques, interested organizations or programs for the introduction of adults with disabilities into the social environment to reduce the economic burden on their families and observe the declared principles of equality for all, the right to work and a decent life.

Keywords: marketing support; disabled person; disability; inclusive environment; people with special needs; level of disability; inclusive educational programs

Вступ. Сучасний етап розвитку ринку праці в Україні передбачає приділення особливої уваги ринку людей з особливими потребами (з інвалідністю), які відносяться до найвразливішої категорії населення. Вони є залежними від постійної підтримки та допомоги родичів, суспільства та держави при здійсненні життєвих функцій та подоланні перепон, які виникають через обмеження життєдіяльності людини при взаємовідносинах у суспільстві.

Аналіз стану питання. На даний час не існує комплексних досліджень з питань створення інклюзивного середовища для дорослих осіб з особливими потребами. Питання інвалідності вивчалися такими науковцями та практиками, як...

Питання інклюзивного середовища можна вивчити лише в межах створення освітніх програм та методик щодо дітей до 18 років. Тому вивчення питань щодо дорослих осіб є актуальним.

Мета статті. Метою статті є формування понять і вивчення прогалін в теоретичних та практичних розробках інклюзивного середовища щодо дорослих осіб з особливими потребами.

Методи дослідження. Процес вивчення поставлених питань був можливий при застосуванні методів історіографії при вивченні понять і практики ізоляції проблем інвалідності в часи радянського союзу; методи аналізу та методи визначення відносних показників при вивченні показників інвалідності в останні роки в Україні; методи опису та порівняння фактичних даних; методи припущення при здійсненні аналізу можливих напрямків розробки теоретичних праць.

Результати дослідження. Формування інклюзивного середовища має починатися з певної точки відліку. Теоретично – з визначення основних понять, практично – з становлення розуміння потреб інклюзивного суспільства загалом та інклюзивного

середовища зокрема в кожному конкретному випадку. Україна, на жаль, багата на інвалідність як проблему, яку не вирішила поки жодна влада, жодна система. Саме інвалідність, а не інклюзивність є характеристикою сучасного українського суспільства. Це різні речі, які мають в своїй основі різні підходи до сприйняття та відповідного реагування.

Розпочнемо з поняття інвалідності.

Інвалідність – це термін, який включає в своє поняття різноманітні органічні порушення, обмеження активності та перешкоди (фізичні та розумові) щодо можливої участі людини в житті суспільства.

В часи існування СРСР в усіх нормативних актах та житті використовувався термін «інвалід», що означало «непридатний». Це підкреслювало інакшість та безпорадність людини та фактично позначало її відсторонення від суспільства.

Радянська парадигма визначала інвалідність як патологію або дефект, що вимагає корекції. Період правління Леоніда Брежнєва характеризується створенням мережі спеціалізованих закладів – пансіонатів та функціонуванням лікарняних і трудових експертних комісій. Ці конструкції мали на меті повернути інваліда до «нормального» життя, відновивши працездатність.

Окрім робітничої спрямованості, інтернати були також місцем ізоляції для інвалідів, які за своїм зовнішнім виглядом не вписувалися в парадигму «здорової соціалістичної нації» [16].

Справжню суть цього підтверджує випадок, коли в 1980 році в Москві мали відбутися Паралімпійські ігри. Тоді радянська влада відмовилася їх проводити не тільки через недостатню інфраструктуру стадіонів, але й через спотворене уявлення про інвалідність. Офіційна відповідь радянського уряду на запит Міжнародного паралімпійського комітету про участь у Паралімпійських іграх 1976 року: «В СРСР інвалідів немає» [1].

Роком пробудження, коли інваліди відкрито заявили про себе радянській владі, став 1956 рік. Тоді в Радянському Союзі відбулася перша демонстрація 30 моторизованих колясок перед будівлею ЦК КПРС [6]. Одним із його організаторів став майбутній засновник Ініціативної групи захисту прав інвалідів Юрій Кисельов.

Учасники мітингу намагалися створити власну асоціацію за зразком Всеросійського товариства сліпих і глухих, яка б захищала інтереси людей із захворюваннями опорно-рухового апарату. Після демонстрації п'ятерох демонстрантів запросили на переговори з представниками Міністерства соціального захисту для обговорення створення такого товариства, але ініціатива не була продовжена [7].

У 1965 році Юрій Кисельов організував другу демонстрацію на захист прав інвалідів, яка відбулася в рамках поетичного мітингу біля пам'ятника Пушкіну в Москві. Правозахисник порівняв незадовільне становище інвалідів в СРСР і краще на Заході. Звісно, на такі «антирадянські» публічні виступи міліція відреагувала миттєво: частину демонстрантів забрали та відправили в невідомому напрямку.

Прояви інвалідності в 1950-1960-х роках не мали тривалого та масового характеру через нездатність подолати інфраструктурні та психологічні бар'єри. У своїх свідченнях 1993 року Юрій Кисельов зазначав, що знайти бажаних взяти участь у демонстраціях було надзвичайно складно, оскільки інвалідів залякували, нищили їх майно, відрізали кабелі телефонів та подачі електроенергії, пробивали шини автомобілів, переїжджали їх інвалідні автомобілі вантажівками в глухих місцях.

У 1970-х роках було зроблено кілька спроб створити організацію інвалідів, яка сприяла б створенню Всесоюзного товариства інвалідів. У 1972 році Геннадій Гуськов разом з Валерієм Тетеріним організував виробниче підприємство – експериментальний цех в будинку інвалідів № 1 м. Воронежа, де велося виробництво акумуляторних зондів [16]. Влада вкрай негативно відреагувала на такий експеримент співробітників і почала кампанію цькування організаторів цеху з боку місцевих жителів, що призвело до закриття цеху. До самих ініціаторів було застосовано силу: Геннадія Гуськова побили і відправили в «будинок інвалідів» в Актарськ [10], а голого паралізованого чоловіка Валерія Тетеріна носили по жіночій палаті «будинку інвалідів», знущаючись над його зовнішністю. Тієї ж ночі він покінчив життя самогубством.

Ще одна спроба створити товариство для людей із захворюваннями опорно-рухового апарату була зроблена в 1973 році Василем Голубовим та Іриною Виноградовою. Представники Мінсоцзахисту дали зрозуміти, що Ірина та Василь не уповноважені вирішувати проблеми людей з інвалідністю [8].

У 1975 році Юрій Кисельов створив Ініціативний комітет, який через Мінсоцзахисту СРСР звернувся до партійного керівництва з питанням про створення Всесоюзного товариства інвалідів. Згодом їхні вимоги були відхилені.

Ситуація змінилася в другій половині 1970-х років, коли в радянському правовому праві з'явився Гельсінський акт. Фактично цей документ давав легітимну можливість створити організацію, яка б захищала права тієї чи іншої категорії населення.

У результаті з'явилася Московська Гельсінська Група (далі – МГГ), яка стала каталізатором створення Ініціативної групи захисту прав людей з інвалідністю (далі – ІГЗП). Свою зацікавленість проблемами інвалідів члени МГГ відкрито висловили в документі № 38 «Про статус інвалідів», в якому описали важкі умови життя, що пригнічували гідність інвалідів в СРСР: незадовільне забезпечення протезів, неналежне оформлення житлових приміщень та вказали на необхідність створення незалежних об'єднань людей з інвалідністю для подолання цих проблем [16].

Ініціативна група із захисту прав інвалідів була створена в 1978 році. Члени цієї групи публічно заявили про свою діяльність на конференції МГН 25 жовтня 1978 року [2]. Засновниками ІГЗП були люди з набутими вадами: Валерій Фефелов, Юрій Кисельов та Файзулла Хусаїнов.

Основною метою ІГЗП було створення Всесоюзного товариства інвалідів, а напрямами його

діяльності були збір і розповсюдження інформації про становище інвалідів в СРСР, написання петицій до радянської влади про поліпшення соціального забезпечення інвалідів. людей, апелюючи до громадської думки та встановлюючи контакти з міжнародними організаціями [9].

Для досягнення поставлених цілей члени ІГЗП видавали інформаційний бюлетень, в якому містилися документи групи, списки інвалідів, звернення до правлячих еліт, міжнародної спільноти, власні статті групи чи їх реакція на поточні події. Важливі документи з підписами та дозволами Юрій Кисельов зберігав у днищі знищеного «Запорожця» та в секретному днищі свого інвалідного візка.

Іншою формою діяльності ІГЗП було проведення соціологічних досліджень шляхом опитування. Учасники групи зробили це для того, щоб з'ясувати рівень розуміння існуючих проблем та зібрати статистичні дані щодо забезпечення працею та засобами існування людей з інвалідністю [3]. Точно невідомо, скільки людей вдалося опитати групі, оскільки під час обшуків анкети постійно вилучалися [13]. Анкета складалася з 14 запитань, на які люди з інвалідністю повинні були дати закриті або відкриті відповіді. Серед найважливіших відкритих питань були: «Що вам заважає працювати?», «Що може полегшити вам життя?», «Якщо ви живете в пансіонаті, що вас не влаштовує?» В Архіві історії інакомислення СРСР на Міжнародному меморіалі вдалося знайти 61 заповнену анкету за 1978-1979 роки, надіслану з різних республік – РРФСР, УРСР, Молдавської УРСР. З цієї вибірки можна простежити ключові потреби людей з обмеженими можливостями.

Радянська влада традиційно відреагувала на появу ініціативної групи та її діяльність. Після кількох років залякування, тиску та порушень прав владі вдалося знизити житло, яке засновник групи побудував із врахування своїх інвалідних потреб.

15 квітня 1982 року Файзулла Чусаїнов написав відкритого листа до Президії Верховної Ради СРСР. Учасник групи оголосив про початок одноденних голодувань, запланованих на 1 травня, 7 жовтня, 7 листопада та 10 грудня у зв'язку з порушенням радянським керівництвом права на лікування, житло, відсутність телефону в квартирі та триваючих протиправних дій влади [4].

Восени 1982 року подружжя Фефелов і Зайцева постало перед фактом: або їх відправлять у табір, або вони емігрують за межі Радянського Союзу [5]. Учасники групи обрали другий варіант.

На той час вимушена еміграція була поширеним методом влади проти правозахисників [17]. Після виїзду Фефелова і Зайцевої з СРСР в ініціативній групі фактично залишилися подружжя Юрій Кисельов і Олена Саннікова, які перебували в ІГЗП до її арешту в 1983 році [13]. Крім того, учасники групи активно спілкувалися із Заходом, і до нього була особлива нетерпимість. Спілкування з міжнародною аудиторією дозволило ІНЗПІ говорити про проблеми людей з інвалідністю в міжнародному публічному просторі.

Учасники групи мали можливість отримати відгуки про становище людей з інвалідністю на Заході, які

використовували при створенні порівняльних матеріалів.

У 1983 році група була змушена розійтися через тиск КДБ.

Звісно, що таке відношення до людей з інвалідністю в радянський час не могло не позначитися на нинішній ситуації, яку Україна успадкувала з тої пори. Відсутність будь-яких умов для фізичного пересування людей з інвалідністю, їх ізоляція від суспільства, надання житла на найвищих поверхах з мінімальною кількістю відвідування працівниками соціальних служб, недостатня кількість протезних засобів, інвалідних візків, необхідного медичного обслуговування, ігнорування потреби в соціалізації та спілкуванні, тиск з боку владних структур, - все це стало невирішеним комплексом проблем для української держави. Можна відмітити, що і досі українська держава не створила належних умов для формування не лише адекватного відношення до інвалідності, але й до інвалідів зокрема.

За даними ВООЗ на початок 2022 року, люди з інвалідністю становлять 10 % населення земної кулі, з них 120 млн осіб – це діти та підлітки. В усьому світі спостерігається тенденція до збільшення кількості дітей з інвалідністю. Діти виявляються більш беззахисними перед виникаючими побутовими та психологічними проблемами. Значущість проблеми інвалідності з дитинства також зумовлена тим, що майже у 25 % інвалідів віком до 50 років інвалідизація зумовлена захворюванням, перенесеним у дитинстві.

Станом на кінець 2015 року в Україні було зареєстровано 153 547 дітей з інвалідністю у віці до 18 років, у 2021 році ця цифра зросла до 162 214 осіб, що на 5,6 % більше, кількісні показники за 2015–2022 роки сумарно взяті.

Доцільно порівняти причини інвалідності дітей до 18 років у 2015 та 2022 роках. Так, серед основних причин інвалідності у дітей у 2015 році на:

I місці – вроджені аномалії, деформації та хромосомні порушення – 31,3 %;

II місці – хвороби центральної нервової системи – 17,0%;

III місці – розлади психіки та поведінки – 14,5%;

IV місці – хвороби ендокринної системи – 8,1 %;

V місці – хвороби вуха та соскоподібного відростка – 6,6 %;

VI місці – кістково-м'язової системи та сполучної тканини – 4,3 %;

VII місці – хвороби ока та його придаткового апарата – 4,0 %;

що у 2022 році серед хвороб дітей з інвалідністю:

I місце – природжені аномалії, деформації та хромосомні аномалії – 28,20 %;

II місце – розлади психіки та поведінки – 20,06 %;

III місце – хвороби ЦНС – 14,71 %;

IV місце – хвороби ендокринної системи, порушення обміну речовин – 10,65 %;

V місце – хвороби вуха та соскоподібного відростку – 5,56 %;

VI місце – хвороби кістково-м'язової системи – 4,46 %;

VIII місце – новоутворення – 3,50 %.

Загалом структура інвалідності дітей в Україні з часом не змінюється, а лише визначає більше чи менше навантаження показника інвалідності в певний рік аналізу.

Структура інвалідності дорослого населення виходить з дитячого, яке фіксується при перетині віку 18 років. Доросле населення України станом на початок 2022 року мало таку структуру інвалідності:

- інваліди I групи – 17757 осіб;
- інваліди II групи – 53526 осіб;
- інваліди III групи – 73960 осіб [12].

Причинами інвалідності серед дорослого населення станом на початок 2022 року були:

- інваліди внаслідок нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання – 2488 осіб;
- інваліди внаслідок загального захворювання – 126335 осіб;
- інваліди з числа військовослужбовців – 5816 осіб;
- інваліди з дитинства – 10604 осіб [12].

Статистичні дані, подані в звітній формі № 14, як ми бачимо, вже показують підхід до середовища не з позицій інклюзивності, а саме з позицій моделі медичної інвалідності. Так, поняття інвалідності та особи з інвалідністю було введено Законом України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» від 16.10.2005 р. № 2961-IV [15]. В згаданому законодавчому акті в ст. 1 інвалідність визначається як «міра втрати здоров'я у зв'язку із захворюванням, травмою (її наслідками) або вродженими вадами, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження життєдіяльності особи, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити їй соціальний захист» [15]. Вже з цього законодавчого акту, прийнятого у 2005 році і досі чинного мали б відбутися зміни і в статистичній звітності, яка подає виводу класифікацію інвалідності не з поняттям «особи з інвалідністю», а саме з поняттям «інваліди». Тим самим порушуючи і міжнародні акти та декларації, які захищають права людей з інвалідністю чи особливими потребами. Про це свідчить і сама назва Конвенції ООН – «Конвенція про права осіб з інвалідністю».

Отже, цим ми підтверджуємо гіпотезу про те, що навіть чинне законодавство, яке спирається на міжнародні вимоги в цьому питанні, не змінює вітчизняного підходу проблеми людей з особливими потребами, викликаними інвалідністю з різних причин (з дитинства чи з народження, професійна (набута), військова). Саме тому розв'язання даної проблеми має стати наріжним каменем подальшого розвитку концептуальних наук, яким визначено формувати повноцінне суспільство із залученням усіх її учасників на оптимальну потужність.

І хоча 20-х роках XXI століття у нашій країні поширений більш коректний термін «людина з інвалідністю», використаний у Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю, формулювання цих проблем не вирішує. Так, в цьому словосполученні перше місце відводиться людині, а не її ознакам чи соціальному статусу. Фактично людина з інвалідністю має опіку

родини. Саме від родини, її фінансових можливостей та бажання розвивати дитину залежить її соціалізація, отримання знань, навичок життя і звичок. З досягнення 18 років людина з інвалідністю повинна самостійно чи за допомогою опікуна вирішити питання працевлаштування, фізичного існування, грошового забезпечення.

Тобто, в Україні не створено інклюзивного середовища, тому що немає стратегії, планів, ідей, напрямків його формування. Серед усіх праць, досягнень та напрямків ми бачимо лише формування інклюзивного освітнього середовища в закладах освіти різного рівня (від дошкільних до професійних). Так, в Методичних рекомендаціях Харківської обласної психолого-медико-педагогічної консультації розглядаються особливості формування інклюзивного освітнього середовища для забезпечення всебічного розвитку дитини з інтелектуальними недоліками [14]. І хоча рекомендації описують загальні поняття інклюзивного середовища, визначені напрямки роботи свідчать, що мається на увазі саме освітнє: «...відмовитися від стереотипних поглядів на вчителів, учнів і навчальний процес; формувати в школі атмосферу, засновану на ідеях інклюзії; розбудувати школу як громаду; зосередитись на співпраці, а не на конкуренції; прищеплювати віру в свої сили кожному члену шкільного колективу» [14].

Про інклюзивне освітнє середовище на основі вдосконалених та змінених нормативних актів, говорить і виконуюча обов'язки директора Комунальної установи «Інклюзивно-ресурсний центр» Черняхівської районної ради (Житомирська область) Н. Заборчук, зазначаючи, що «створення інклюзивного освітнього середовища в закладах освіти – це та складова гуманітарної політики держави, яка свідчить наскільки її суспільство готове свідомо захищати невід'ємні права людини та яка сьогодні поступово входить у освітній процес України. Впровадження інклюзивної освіти, в свою чергу, сприяє формуванню суспільної уваги та поваги до розмаїття та унікальності кожної дитини, що, у свою чергу, забезпечує кращу якість освіти для всіх на засадах партнерства і толерантності» [11].

Висновки. Отже, ми можемо відмітити, що в Україні досі не створено методологічних умов для формування інклюзивного середовища серед дорослого населення. Також не створено суспільного запиту на формування доступних для людей з інвалідністю послуг, робіт та можливості вільного пересування та життєдіяльності. Україна отримала у спадок з радянщини як нормативну законодавчу базу, так і звички не помічати і, отже, не вирішувати незручних проблем людей з особливими потребами. Свої права або їх права вони за можливості повинні відстоювати самі або покладатися на своїх рідних та опікунів. Міжнародна спільнота, яка має практику роботи з людьми з інвалідністю, нашо вхується на невнормоване законодавство та відсутність механізмів реалізації певних програм допомоги людям з інвалідністю формувати як соціально активні одиниці.

Перспективи подальших досліджень мають стосуватися розвитку теоретичних засад формування

інклюзивного середовища і суспільства в цілому. Для цього слід залучати досвід зарубіжних організацій і їх методи роботи з людьми з особливими потребами, які дають можливість останнім відчувати себе так само, як люди без таких потреб. Напрямки теоретичних розробок мають стосуватися саме дорослого економічно активного суспільства, яке має віднайти нішу для працевлаштування та соціалізації людей з особливими потребами, їх самозабезпечення на ринку послуг та споживчому ринку.

Список літератури

- Архів історії інакюдства СРСР Міжнародного Меморіалу. Ф. 109. Арк. 159.
- Архів історії інакюдства СРСР Міжнародного Меморіалу. Ф. 109. Арк. 657.
- Архів історії інакюдства СРСР Міжнародного Меморіалу. Ф. 109. Арк. 161.
- Архів історії інакюдства СРСР Міжнародного Меморіалу. Ф. 109. Арк. 874.
- Архів історії інакюдства СРСР Міжнародного Меморіалу. Ф. 109. Арк. 192.
- Архів історії інакюдства СРСР Міжнародного Меморіалу. Ф. 126. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 32.
- Архів історії інакюдства СРСР Міжнародного Меморіалу. Ф. 126. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 3.
- Архів історії інакюдства СРСР Міжнародного Меморіалу. Ф. 126. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1-2.
- Архів історії інакюдства СРСР Міжнародного Меморіалу. Ф. 126. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 13.
- Відкриті листи Ю. Кисельова. Арк. 3. В кн.: Документи Ю. Кисельова.
- Заборчук Н. В. Створення інклюзивного освітнього середовища для забезпечення всебічного розвитку дитини як показник рівня свідомості нації: Науково-практична конференція «Педагогіка партнерства як основа розвитку суб'єктів освітньої діяльності в умовах НУШ». URL: <https://conf.zippo.net.ua/?p=204>
- Звіт про причини інвалідності, показання до медичної, професійної і соціальної реабілітації за 2022 (форма №14). URL : <http://medstat.gov.ua/ukr/statdanMMXIX.html>
- Інтерв'ю з Оленою Санніковою від 16 травня 2020 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Віра Щербіна. С. 1-6.
- Особливості формування інклюзивного освітнього середовища для забезпечення всебічного розвитку дитини з інтелектуальними недоліками. Методичні рекомендації Харківської обласної психолого-медико-педагогічної консультації. URL: <https://kpmkp.wordpress.com/metod/>
- Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 16.10.2005 р. № 2961-IV.
- Щербіна В. «В СССР инвалидов нет!..». Як люди з інвалідністю відстоювали свої права в СРСР. Історична правда. 03.12.2020. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/12/3/158609/>
- SovietDissentandItsRepressionSince the 1975 Helsinki Accords. Central Intelligence Agency. 2011. P. 6.
- Arkhip istoriyi inakodumstva SRSR Mizhnarodnoho Memorialu [Archive of the History of Dissent of the USSR of the International Memorial]. F. 109. Ark. 159.
- Arkhip istoriyi inakodumstva SRSR Mizhnarodnoho Memorialu [Archive of the History of Dissent of the USSR of the International Memorial]. F. 109. Ark. 657.
- Arkhip istoriyi inakodumstva SRSR Mizhnarodnoho Memorialu [Archive of the History of Dissent of the USSR of the International Memorial]. F. 109. Ark. 874.
- Arkhip istoriyi inakodumstva SRSR Mizhnarodnoho Memorialu [Archive of the History of Dissent of the USSR of the International Memorial]. F. 109. Ark. 192.
- Arkhip istoriyi inakodumstva SRSR Mizhnarodnoho Memorialu [Archive of the History of Dissent of the USSR of the International Memorial]. F. 126. Op. 1. Spr. 3. Ark. 32.
- Arkhip istoriyi inakodumstva SRSR Mizhnarodnoho Memorialu [Archive of the History of Dissent of the USSR of the International Memorial]. F. 126. Op. 1. Spr. 3. Ark. 3.
- Arkhip istoriyi inakodumstva SRSR Mizhnarodnoho Memorialu [Archive of the History of Dissent of the USSR of the International Memorial]. F. 126. Op. 1. Spr. 3. Ark. 1-2.
- Arkhip istoriyi inakodumstva SRSR Mizhnarodnoho Memorialu [Archive of the History of Dissent of the USSR of the International Memorial]. F. 126. Op. 1. Spr. 3. Ark. 13.
- Vidkryti lysty YU. Kysel'ova. Ark. 3. V kn.: Dokumenty YU. Kysel'ova.
- Zaborchuk N. V. Stvorenniya inkluzivnoho osvith'oho seredovyscha dlya zabezpechennya vsebichnoho rozvytku dytny yak pokaznyk rivnya svidomosti natsiyi [Creation of an inclusive educational environment to ensure the comprehensive development of the child as an indicator of the level of consciousness of the nation]; Naukovo-praktychna konferentsiya «Pedahohika partnerstva yak osnova rozvytku sub'yektiv osvith'oyi diyal'nosti v umovakh NUSH» [Scientific and practical conference "Pedagogy of partnership as a basis for the development of subjects of educational activity in the conditions of NUS"]. URL: <https://conf.zippo.net.ua/?p=204>
- Zvit pro prychny invalidnosti, pokazannya do medychnoyi, profesiynoyi i sotsial'noyi reabilitatsiyi za 2022 (forma №14) [Report on the causes of disability, indications for medical, professional and social rehabilitation for 2022 (form No. 14)]. URL : <http://medstat.gov.ua/ukr/statdanMMXIX.html>
- Interv'yu z Olenoyu Sannikovoyu vid 16 travnya 2020 r. [Interview with Olena Sannikova from May 16, 2020]; m. Kyiv. Interv'yuer: Vira Shcherbina. C. 1-6.
- Osoblyvosti formuvannya inkluzyvnoho osvith'oho seredovyscha dlya zabezpechennya vsebichnoho rozvytku dytny z intelektual'nymy nedolikamy [Features of the formation of an inclusive educational environment to ensure the comprehensive development of a child with intellectual disabilities]. Metodichni rekomendatsiyi Kharkivs'koyi oblasnoyi psykholoho-medykopedahohichnoyi konsul'tatsiyi [Methodological recommendations of the Kharkiv Regional Psychological, Medical and Pedagogical Consultation]. URL: <https://kpmkp.wordpress.com/metod/>
- Pro reabilitatsiyu osib z invalidnistyu v Ukraini [On the rehabilitation of persons with disabilities in Ukraine]; Zakon Ukrainy vid 16.10.2005 r. № 2961-IV.
- Shcherbina V. «V SSSR ynvalydiv net!..». Yak lyudy z invalidnistyu vidstoyuvaly svoyi prava v SRSR ["There are no disabled people in the USSR!..". How people with disabilities defended their rights in the USSR]. Istorychna pravda [Historical truth]. 03.12.2020. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/12/3/158609/>
- SovietDissentandItsRepressionSince the 1975 Helsinki Accords. Central Intelligence Agency. 2011. P. 6.

References (transliterated)

- Arkhip istoriyi inakodumstva SRSR Mizhnarodnoho Memorialu [Archive of the History of Dissent of the USSR of the International Memorial]. F. 109. Ark. 159.
- Arkhip istoriyi inakodumstva SRSR Mizhnarodnoho Memorialu [Archive of the History of Dissent of the USSR of the International Memorial]. F. 109. Ark. 657.

Надійшла (received) 09.01.2024

Відомості про авторів / About the Authors

Райко Діана Валеріївна (Raiko Diana) - доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри маркетингу Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»; м. Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9307-103X>; email: Diana.Raiko@kphi.edu.ua